

KARL RÖSNER I ARHITEKTURA ĐAKOVAČKE KATEDRALE

Prvi projekt Karla Rösnera za katedralu u Đakovu, 1854.

STROSSMAYEROVO OBRAZOVANJE I POVEZIVANJE S KRUGOM UMJETNIKA ROMANTIČARA U BEČU

Kako se jasno moglo vidjeti iz prethodnoga dijela teksta, cijela je prva polovica 19. stoljeća u povijesti Đakovačke biskupije obilježena neprestanim nastojanjima da se započne s gradnjom nove katedralne crkve. Gotovo svaki biskup iz tog razdoblja, s iznimkom, koliko se zasad može ustanoviti, Josipa Kukovića, naručio je izradu barem jednog, a neki od njih i više projekata za podizanje nove prvostolnice, no ni jednom nije uspjelo prenijeti je s papira u stvarnost. Biskup Kuković, međutim, ako i nije učinio konkretne korake kako bi do same gradnje⁴⁰⁸ došlo, postavio je temelj na kojemu će počivati izgradnja nove đakovačke katedrale – prepoznavši talent mladoga svećenika Josipa Jurja Strossmayera omogućio mu je nastavak školovanja te ga tako pripremio za preuzimanje biskupske stolice.

Strossmayer je rođen 4. veljače 1815. u pohrvaćenoj obitelji njemačkog podrijetla u osječkoj Tvrđi.⁴⁰⁹ Nedugo nakon početka školovanja na osječkoj gimnaziji prešao je 1831. na sjemenište u Đakovo, gdje se vrlo brzo pokazao kao izvrstan đak, tako da je već 1833. poslan kao najbolji klerik u središnje sjemenište u Peštu, gdje ostaje do 1837. Sljedeće 1838. postaje svećenikom, nakon čega je poslan u župu u Petrovaradinu (do 1840), kada ga, zahvaljujući molbi biskupa Kukovića, a nakon poziva dvorskog župnika Ignaza Feigerlea, šalju u Beč u Augustineum.

U toj ustanovi Strossmayer boravi u dva navrata, najprije kao pitomac (od prosinca 1840. do kolovoza 1842), a potom, nakon što je pet godina radio u Đakovu kao pro-

⁴⁰⁸ Naravno, pojedine konkretne korake je učinio – nastavio je sa skupljanjem novca za katedralu.

⁴⁰⁹ Biskupova biografija može se naći u nizu publikacija: Šišić, 1933: 3; Cepelić, Pavić, 1900-1904: 27-59; Smiči-klas, 1906: 3-39, itd.

Biskup Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) u 70. godini života

fesor na sjemeništu, ponovno na preporuku Feigerlea, kao dvorski kapelan i jedan od trojice predstojnika (od rujna 1847. do studenoga 1849).⁴¹⁰

Radeći na tako uglednu mjestu, Strossmayer dolazi u neposredni doticaj sa spomenutim bečkim nazarenskim krugom oko Kupelwiesera, Führicha i Rösnera,⁴¹¹ ali i s kretanjima na širokoj kulturnoj sceni prijestolnice Monarhije. U doba Strossmayerova službovanja u Beču rađala se, naime, austrijska povijesnoumjetnička kritika, i to ponajprije oko časopisa »Österreichischen Blätter für Literatur und Kunst« (od 1844), glavnog promotora romantičarskih pogleda na slikarstvo, skulpturu i arhitekturu, a pod utjecajem zbivanja u Münchenu, Berlinu te među nazarencima. U tom časopisu kritičarsku djelatnost započeo je i glavni rodonadžnik *bečke škole povijesti umjetnosti* Rudolf Eitelberger von Edelberg, pa stoga ne čudi da će Strossmayer s njim dijeliti brojna zajednička stajališta. Istovremeno je Adolf A. Schmidl začeo akciju oko obnove katedrale Svetoga Stjepana, a vezano uz nju započela je i borba za donošenje zakona o zaštiti srednjovjekovnih spomenika i oživljavanje srednjovjekovne arhitekture, a napsljjetku i obnova historijskog religioznog slikarstva.⁴¹²

Paralelno s ovim zbivanjima budući biskup širi svoja znanja o umjetnosti i povijesti kroz u Augustineumu lako dostupnu literaturu iz cijele Europe.⁴¹³ Pritom na njega najveći utjecaj imaju djela vezana uz programe obnove sakralne umjetnosti te općenito položaja crkve u društvu. Među knjigama koje je biskup poslije izdvojio kao najutjecajnije, a koje umnogome objašnjavaju njegova stajališta prema umjetnosti ističu se Chateaubriandov *Genij kršćanstva* (1802)⁴¹⁴, zatim Guizotov *Les méditations sur l'essence de la religion chrétienne*.⁴¹⁵ Ta su djela utjecala ponajprije na oblikovanje njegova nazora o ulozi koju je u suvremenoj umjetnosti trebala imati crkva. Biskup razvija teoriju da u vremenima kada je crkva najzaslužnija za zbivanja u umjetnosti, kada *religiozno čuvstvo* cvate, kao što je to bilo u srednjem vijeku, onda i umjetnost i arhitektura doživljavaju procvat.⁴¹⁶

Snažno je na njegove nazore o sakralnoj umjetnosti utjecao i govor Charlesa Montalemberta od 26. srpnja 1847.⁴¹⁷ usmjeren odbacivanju raskošnosti i preobilnosti u opremanju crkava. Kada se danas vidi reprezentativnost unutrašnjosti katedrale, postaje na prvi pogled pomalo nejasno Strossmayerovo često isticanje Montalembertovih stavova, no ono se mora promatrati ponajprije u kontekstu napada na bogatu baroknu opremu crkvenih građevina. Iako je katedrala itekako bogato opremljena, relativno malen broj oltara u njoj te nastojanje da svi dijelovi crkve budu dostupni puku, elementi su u kojima se najjasnije očituje Strossmayerovo pozivanje na Montalembertov govor.

⁴¹⁰ Šišić, 1933: 2.

⁴¹¹ Feuchtmüller, 1970: 137.

⁴¹² Springer, 1979: 16-17.

⁴¹³ *** 1880: 2.

⁴¹⁴ Chateaubriand (1768-1848) »*Le génie du christianisme*«; Strossmayer, 1884., prema Smičiklas, 1906: 162-163.

⁴¹⁵ François Guizot (1787-1784), francuski političar i povjesničar.

⁴¹⁶ Strossmayer, 1884, prema Smičiklas, 1906: 197-198.

⁴¹⁷ Strossmayer, 1874, prema Smičiklas, 1906: 214.

U vrijeme Strossmayerovih boravaka u bečkom Augustineumu oblikovala se jezgra biskupovih stajališta o slikarstvu, arhitekturi, restauraciji spomenika i umjetnosti, osobito, razumljivo, sakralnoj. Upravo u tom vremenu treba tražiti odgovore na pitanja zašto je Strossmayer bio sklon ovom ili onom stilu, odnosno pojedinom arhitektu, slikaru ili kiparu. Svoja će znanja biskup dakako nadopuniti i kasnijom literaturom koja će utjecati na revidiranje nekih prvobitnih stajališta, politička će aktivnost također utjecati na promjenu dijela nazora, no romantičarski pogled na umjetnost (osobito na slikarstvo i njegov odnos prema arhitekturi) ostat će u srži nepromjenjiva konstanta sve do njegove smrti 1905. Izvori nam pružaju uvid u sve knjige koje je poslije nabavio i često se njima koristio. Riječ je dijelom o njemačkim i austrijskim, a djelomično o talijanskim i francuskim naslovima. Ističu se tako monografije Pietra Selvatica *Storia estetico-critica delle arti del disegno* (II vol, 1852-1856),⁴¹⁸ zatim čuveni Viollet-le-Ducov *Dictionary raisonné de l'architecture française*,⁴¹⁹ Lübkeovi i Lützwoljevi radovi, osobito *Die Meisterwerke der kirchlichen Baukunst* (1862),⁴²⁰ Schnaaseova *Geschichte der bildenden Künste im Mittelalter* (1843-1864., 1866-1879),⁴²¹ Cavalcaselleova i Crowova povijest talijanskog slikarstva (1864).⁴²²

No ne treba čuditi da je usprkos produbljivanju znanja kasnijom literaturom srž Strossmayerova stajališta prema umjetnosti ostala romantičarska, jer je upravo taj stil, zahvaljujući probuđenom interesu za katoličanstvo, svraćao glavninu svoje pozornosti na religioznu umjetnost u slikarstvu, skulpturi i arhitekturi, neusporedivo više nego što će to činiti bilo koji stilski pravac druge polovice 19. stoljeća. U razdoblju visokog i kasnog historicizma u okrilju crkve arhitektura pokazuje najveći stupanj transformacije, reagiranje na nove estetske nazore, dok se sakralno slikarstvo i skulptura sve više odvajaju od suvremenih težnja zadržavajući se u najvećoj mjeri na romantičarskoj nazarenskoj estetici. Biskup tako vrlo brzo usvaja specifična visokohistoricistička stajališta (posve oprečna romantičarskim), o jedinstvu i čistoći stila u arhitekturi, ali o odnosu zidnoga slikarstva, oltarne arhitekture i plastike prema sakralnom prostoru i dalje sudi isključivo s romantičarskih pozicija. Znanja stečena literaturom Strossmayer će osvježiti i produbiti na licu mjesta, upoznavanjem sa spomenicima na terenu na dvama velikim putovanjima po Njemačkoj 1853. i 1873. i gotovo svakogodišnjim putovanjima Italijom, započetim 1859.⁴²³

Oboružan stečenim znanjima i nazorima o umjetnosti, a potaknut antologijskom molbom svojeg prethodnika biskupa Kukovića »da ga ne pusti dugo ležati u onoj mračnoj i vlažnoj grobnici, gdje se šišmiši legu i gamad naganja«,⁴²⁴ usprkos svim nedaćama, ukidanju rabote i gubitku dijela zemljišta zbog ukidanja kmetstva 1848., mladi je tridesetpetogodišnji Strossmayer nakon uvođenja u čast biskupa 1850., (koju je stekao

⁴¹⁸ Pietro Selvatico (1803-1880), tal. povj. umj. Strossmayer, 1874., prema Smičiklas, 1906: 222.

⁴¹⁹ Strossmayer, 1874, prema Smičiklas, 1906: 230.

⁴²⁰ Isto, 218; Karl Lützow (1832-1897), bečki povjesničar umetnosti.

⁴²¹ Strossmayer, 1874., prema Smičiklas, 1906: 218; Karl Schnaase (1798-1875), njemački povjesničar umjetnosti.

⁴²² Giovanni Battista Cavalcaselle (1820-1897), talijanski povjesničar umjetnosti.

⁴²³ Cepelić, Pavić, 1900-1904: 328-329.

⁴²⁴ Isto, 327.

zahvaljujući preporuci bečkih Hrvata banu Josipu Jelačiću),⁴²⁵ gotovo odmah počeo pripreme za podizanje svoje prvostolnice, o čemu će biti više riječi u nastavku teksta.

ANGAŽIRANJE KARLA RÖSNERA I IZBOR STILA ZA PROJEKT KATEDRALE IZ 1853-1854.

Strossmayer je po svoj prilici odmah po stupanju na čelo Đakovačke biskupije počeo raditi na naručivanju novog projekta za katedralu. Na to ga je nedvojbeno potaknuo blagonakloni stav već spominjanog ministra bogoštovlja i nastave grofa Lea Thuna, koji će potaknuti procvat sakralnoga graditeljstva po cijeloj Monarhiji. Thun je, naime, u razdoblju od travnja do lipnja 1850. pozvao u Beč sve biskupe iz države kako bi s njima držao savjetovanja, na osnovi kojih je sastavio niz prijedloga vladi sa svrhom poboljšanja položaja crkve.⁴²⁶ Tom je prigodom vjerojatno uspostavljen i neposredni kontakt između Thuna i Strossmayera, koji će se održavati tijekom nekoliko sljedećih godina ponajprije vezano za poslove ukidanja vlastelinstva Đakovačke biskupije u Kaptolu kod Požege.⁴²⁷ Brojni poslovi koji su Strossmayera u prvoj polovici pedesetih primoravali na dulji boravak u Beču, omogućili su mu da odmah po stupanju na čelo Đakovačke biskupije započne pregovore vezane uz izgradnju katedrale.

Naručivanje prvog projekta za katedralu redovito se postavljalo u kontekst prvog velikog Strossmayerova putovanja po Srednjoj Europi, 1853., na kojem je, u Pragu, vidio projekt za crkvu Svetih Ćirila i Metoda, koja se, kako se vidjelo u prethodnom dijelu teksta, upravo počela podizati u predgrađu Karlin (Karolinenthal) prema projektima Karla Rösnera.⁴²⁸ Tada je po svoj prilici došlo do sudbonosnog susreta Strossmayera i Rösnera na kojem se počelo pregovarati o gradnji katedrale, jer se arhitekt nalazio početkom lipnja u Pragu na pregovorima s odborom zaduženim za gradnju karlinske crkve.⁴²⁹ No njihovo poznanstvo nedvojbeno datira iz mnogo ranijeg vremena, točnije iz druge polovice četrdesetih godina 19. stoljeća kada je Strossmayer službovao kao predstojnik u Augustineumu (rujan 1847-studen 1849).⁴³⁰ Upoznajući se s bečkim nazarenskim slikarima biskup je morao upoznati i njihova glavnog zastupnika u arhitekturi – Karla Rösnera.⁴³¹ Kako je spomenuti krug bio najvažniji predstavnik borbe za ponovni procvat religiozne umjetnosti, te je kao takav našao među klerom velike pobornike, razumljivo je da ga je i Strossmayer simpatizirao. Osim toga, Rösnerove crkve Svetog Ivana Nepomuka u bečkim predgrađima Lepoldstadtu (1841-1846) i Meidlingu (1842-

⁴²⁵ Isto, 36.

⁴²⁶ Wurzbach, 1882, Band 45: 57.

⁴²⁷ Vezanog uz ukinuće kmetstva 1848-1849.

⁴²⁸ Cepelić, Pavić, 1900-1904: 328; Šišić, 1935: 67.

⁴²⁹ ASK, Rösners Nachlass, pismo br. 191, Karl Rösner Ambrosu Rösneru, Beč, 9. lipnja 1853.

⁴³⁰ Šišić, 1933: 2.

⁴³¹ Feuchtmüller, 1970: 137.

Karl Rösner
(1804-1869), projektant
katedrale i glavni arhitekt
u razdoblju 1866-1869.

1845),⁴³² podizane su u vrijeme prvog Strossmayerova boravka u Beču, a odmah pošto su završene slovile su, kako se vidjelo, kao najvažnija djela *moderne* arhitekture grada, pa ih je biskup zasigurno posjećivao.

Moguće je kako je ključna osoba koja je prvobitno povezala Strossmayera s Karlom Rösnerom bio arhitektov brat, Ambros, jedan od nadstojnika samostana u Klosterneuburgu, koji je, kao i bečki samostan u kojem je tada radio budući biskup, pripadao augustinskom redu. Ne može se isključiti ni mogućnost da je Strossmayer došao do Rösnera preko knezova Odescalchi iz Iloka, tada najbogatije vlastelinske obitelji u njegovoj biskupiji, kojoj je ovaj arhitekt, krajem tridesetih, temeljito pregradio dvorac.⁴³³ Strossmayer je, naime, nedugo nakon imenovanja biskupom boravio, pri obilasku Srijema, u posjetu Odescalchijevima u Iloku pa se tamo na licu mjesta imao prilike upoznati s Rösnerovim radom.⁴³⁴ Uza sve spomenute putove kojima su se Strossmayer i Rösner mogli povezati valja se prisjetiti još jednog – preko kaločkog nadbiskupa Józsefa Kunszta, za kojeg je Rösner izuzetno mnogo radio pedesetih godina. Kaloča je, naime, sve do utemeljenja zagrebačke metropolije bila nadbiskupsko sjedište za Đakovo, pa su veze ta dva mala mjesta bile relativno jake.⁴³⁵

Potvrdu, premda ne potpuno sigurnu, o ranijem poznavanju Strossmayera i bečkog kruga nazarenaca nalazimo i u biskupovoj korespondenciji. Početkom studenoga 1851., nedugo nakon stupanja na čelo đakovačke dijeceze, piše, naime, biskup Leopoldu Kupelwieseru, kako dolazi na proljeće u Beč

⁴³² Wagner-Rieger, 1970: 104, 106.

⁴³³ Damjanović, 2006.a: 363-371.

⁴³⁴ O posjeti Iloku govori članak: Topalović, 1851: 227-229.

⁴³⁵ Ne može se doduše isključiti ni mogućnost, u nedostatku izvora, da se dogodila obrnuta situacija, da je biskup Strossmayer Kunsztu preporučio Rösnera za njegove pothvate.

razgovarati s njim i Rösnerom o »namjeravanom radu« kojim bi se trebalo u »pustom kutu Monarhije« konačno nešto stvoriti.⁴³⁶ Nedvojbeno je kako govori o izgradnji katedrale, no ono što ostaje upitno je datacija pisma u 1851. godinu, jer je datum teško čitljiv. Kako Strossmayer u istom dopisu govori i o naručivanju slike Bogorodice, ta se godina čini malo preranom, budući da je biskup svoju intenzivniju kolekcionarsku djelatnost počeo tek potkraj pedesetih. No bez obzira na godinu, pismo potvrđuje da je Strossmayer održavao bliske veze s članovima bečkoga nazarenskog kruga, koji su u prvoj fazi oblikovanja ideje katedrale iznimno snažno na njega utjecali.

Uvid u Rösnerov projekt za karlinsku crkvu mogao je biti, dakle, samo neposredan povod Strossmayeru da svojem znancu ponudi da radi u Đakovu; nikako se nije radilo o njihovom prvom kontaktu. Uoči naručivanja projekta Strossmayer je, kako je već spomenuto, s Matom Topalovićem 1853. obišao Srednju Europu: Prag, Dresden, Berlin, Köln, Bamberg i München, upravo sa svrhom upoznavanja tamošnje srednjovjekovne baštine, kako bi ustanovio kakvu crkvu želi podići u Đakovu. Vidjevši njemačke katedrale i oduševivši se osobito onom u Bambergu, opredijelio se, navodno, za romaniku kao najpodobniji stilski izraz, a karlinska je crkva bila dokaz kako je upravo Rösner čovjek kojeg treba angažirati ukoliko se želi dobiti kvalitetno djelo u tom stilu.⁴³⁷ Osim toga, prema ondašnjim razmišljanjima i Rösnerove bečke crkve iz četrdesetih bile su sagrađene u romaničkom ili bizantskom, odnosno *Rundbogenstil*u, a jednako tako i dio realizacija iz pedesetih (kapela u Arsenalu). Strossmayerov izbor arhitekta bio je više nego logičan, tim prije što je drugi ključni arhitekt bečkog ranog historicizma Johann Georg Müller, autor projekta za altlerchenfledsku crkvu, preminuo vrlo mlad, 1849., nedugo nakon što se ta građevina počela graditi.⁴³⁸

Je li doista oduševljenje katedralom u Bambergu bilo glavni razlog koji je naveo Strossmayera da se opredijeli za romaniku kao stil svoje buduće prvostolnice teško je pouzdano ustanoviti. Jednako je tako nemoguće odrediti je li doista sam Strossmayer 1853. odabrao taj stil ili je to ipak učinio Rösner. U onodobnoj slabo sačuvanoj korespondenciji nažalost ni na jednom se mjestu ne govori o stilu buduće građevine. O njemu se, pak, nedvojbeno raspravljalo već na prvim razgovorima između Strossmayera i Rösnera. Uostalom, radilo se o, u tom trenutku uobičajenom pitanju koje se postavljalo u raspravama između naručitelja i arhitekta prije početka izrade projekta i za mnogo manje građevine, stambene kuće, vrtne paviljone, kapele, a kamoli katedrale, budući da je bila riječ o osnovnoj stvari od koje je svaki arhitekt morao krenuti. Malo je vjerojatno da su već tada izbor stila uvjetovali isti oni razlozi koji će odlučiti u korist romanike desetak godina poslije – odnosno pokušaj približavanja istočnom kršćanstvu korištenjem polukružnog luka koji je karakterističan i za romanički (zapadnjački) i bizantski (istočni) stil. Vjerojatnije je da se za taj stil biskup odlučio iz istih razloga zbog kojih se sredina u kojoj je stasao, Beč četrdesetih godina, a kako je već pokazano na primjeru

⁴³⁶ NL, OLK, Strossmayer Kupelwieseru, 6. listopada 1851. O pismu se kratko govori u Feuchtmüller, 1970: 67. Datacija pisma preuzeta je iz citirane knjige.

⁴³⁷ Cepelić, Pavić, 1900-1904: 328; Šišić, 1935: 67.

⁴³⁸ Wagner-Rieger, 1970: 108.

Rösnerove arhitekture, redovito odlučivala za *romaniku*, odnosno *Rundbogenstil* – jer je alternativa, gotika, bila preskupa.

Bez obzira na to je li u Strossmayerovu izboru Rösnera kao projektanta katedrale ikakvu ulogu odigrala njegova *specijalizacija* za romanički stil, sigurno je kako ona nije bila jedini kriterij pri odluci o njegovu angažiranju. Nedvojbeno je Rösnerova privrženost Katoličkoj crkvi bila, naime, važan faktor. Obiteljski odgoj koji je dvojicu njegove braće odveo u redovnike i na njemu je ostavio snažan trag, zbog kojeg se on, nakon susreta s nazarencima u Rimu, revno posvetio proklamiranoj *obnovi* sakralne arhitekture u Beču i Monarhiji.⁴³⁹ Sudjelovao je i u nizu tadašnjih utjecajnih bečkih katoličkih društava poput Katholischen Gesellenverein i Severinusverein.⁴⁴⁰ Kako je duboka religioznost bila jedna od glavnih karakteristika koje je Strossmayer tražio u svih umjetnika koji su radili na njegovoj katedrali,⁴⁴¹ Rösner se i u tom pogledu pokazao kao dobar izbor.

Valja spomenuti da je Rösner u trenutku narudžbe prvoga projekta za Đakovo iznimno ugledan arhitekt kojemu na svečanost posvete temelja crkve u Karlinu u lipnju 1853. dolazi i sam car i to na povratku iz Münchena sa svoga vjenčanja s Elizabetom.⁴⁴² Franjo Josip I. je i prije, naručivanjem projekta za kapelu u Arsenalu, pokazao koliko cijeni Rösnerovu arhitekturu. U prvoj polovici pedesetih Rösner je radio i za saskog kralja kao i za neke od najuglednijih crkvenih prelata Monarhije (Schwarzenberga, Kunszta, olomoučkog biskupa, itd), pa kada se Strossmayer njemu obraća, on to očito čini s ciljem dobivanja što kvalitetnijeg projekta, a vjerojatno i da pokaže kako njegova biskupija može priuštiti rad jednog od najtraženijih arhitekata Srednje Europe.

NARUČIVANJE I IZRADA PRVOG RÖSNEROVA PROJEKTA

Teško je pouzdano ustanoviti kada je Strossmayer najavio Rösneru naručivanje projekta za katedralu, no po svojoj prilici riječ je o sredini ili prvoj polovici 1853. Moguće je kako su prvi dogovori započeli već pri njihovom (eventualnu) susretu u Pragu početkom lipnja iste godine. Pišući bratu Ambrosu u Klosterneuburg, potkraj srpnja 1853., Karl Rösner ističe, naime, kako će putovati u Slavoniju, no da još ne zna datum, budući da čeka Strossmayerov dolazak iz Karlovih Vary u Beč, te da će do tog vremena raditi intenzivno na svojim crkvenim projektima, koji bi trebali biti gotovi do kraja spome-

⁴³⁹ Tako pisac nekrologa u *Deutsche Bauzeitung*u ističe da je Rösner bio »*sein vorzüglicher Vertreter der exklusiv katholisch-kirchlichen Richtung in der Kunst*«; *** 1869.e: 423.

⁴⁴⁰ Isto.

⁴⁴¹ Tako vezano mnogo kasnije za zapošljavanje Ivana Rendića u Đakovu Strossmayer ističe: »*Religiosni umjetnici imaju pomnjivo gojiti u srcu svomu onaj divnu žeravicu, koju je Bog sam postavio u srce ljudsko, koju religioznim čuvstvom zovemo.*« HDA, Fond br. 804, OFIK, Kut. br. 4, III-3, Strossmayer Kršnjavom, Đakovo (?), 1. studenoga 1877. (?).

⁴⁴² *** 1854.a: bez pag.

nutog mjeseca.⁴⁴³ Konkretni razgovori o izradi prvih projekata za đakovačku katedralu mogu se priličnom pouzdanosti datirati u razdoblje između 5. i 7. kolovoza 1853., jer Strossmayer 5. kolovoza stiže u Beč i odsjeda u hotelu Matschakerhoff,⁴⁴⁴ dok je prvo Rösnerovo pismo biskupu, kojim započinje njihova redovita korespondencija,⁴⁴⁵ datirano 8. kolovoza. Potkraj istog mjeseca Rösner je trebao doputovati u Đakovo, upoznati se s obilježjima terena te nakon toga započeti s izradom projekata.⁴⁴⁶ Izvori ne govore je li doista i došao, vjerojatno jest, budući da potkraj ljeta iste godine započinje raditi na projektima, koje završava potkraj ožujka 1854., nakon čega ih u travnju iste godine šalje u Đakovo.⁴⁴⁷ Istovremeno Strossmayer radi dalje pripreme za gradnju katedrale i naručuje od ovog arhitekta projekte za pet oltara u crkvi (glavni – Svetog Petra, zatim dva velika: Svetog Ilije i Svetog Dimitrija te dva mala: Bogorodičin i Svetog Josipa),⁴⁴⁸ koji, sudeći po sačuvanoj korespondenciji, nisu nikada dovršeni.

Nekoliko mjeseci po dovršenju projekata, u rujnu 1854., Rösner šalje i nacrt ugovora s Biskupijom o gradnji crkve, kojim preuzima obveze uobičajene za projektanta: sav tehnički i umjetnički nadzor nad gradnjom, izrađivanje detaljnih osnova, nadziranje radnika, obvezu da najmanje jednom godišnje izvidi situaciju u Đakovu, itd. Za spomenuti je posao trebao dobiti plaću od tisuću guldena. Detaljne projekte trebao je početi izrađivati devet mjeseci nakon početka gradnje katedrale, za što bi dobivao daljnjih dvjesto guldena mjesečno. U slučaju biskupove smrti, đakovački se Kaptol morao obvezati da će i njegov nasljednik smatrati Rösnerov projekt pogodnim za izvedbu.⁴⁴⁹ Čini se da spomenuti nacrt ugovora nikada nije bio formaliziran i potpisan, a ni do izrađivanja detaljnih osnova nije došlo, budući da realizacija građevine prema projektu iz 1854. nikada nije započela.

STILSKE ODLIKE PRVOG RÖSNEROVA PROJEKTA

Rösner je u travnju 1854. poslao u Đakovo ukupno 14 listova projekta: 6 listova bez kripe i 8 s kriptom.⁴⁵⁰ Kako je postavljanje kripe u katedrali pripadalo među najvažnije Strossmayerove zahtjeve,⁴⁵¹ zasigurno nije riječ o dvije različite verzije projekta, nego vjerojatno, zbog uštede vremena, a možda i stoga jer nije bilo neposredne po-

⁴⁴³ ASK, Nachlass Ambros Rösner, pismo br. 192, Karl Rösner Ambrosu Rösneru, 21. srpnja 1853.

⁴⁴⁴ *** 1853: 714.

⁴⁴⁵ Prvo Rösnerovo pismo od 8. kolovoza 1853. još uvijek nije nađeno. Strossmayerov odgovor na ovo pismo od 21. kolovoza 1853. je u arhivu samostana u Klosterneuburgu. Publiciran je u : Pauker, 1915: 474-475.

⁴⁴⁶ Pauker, 1915: 474-475.

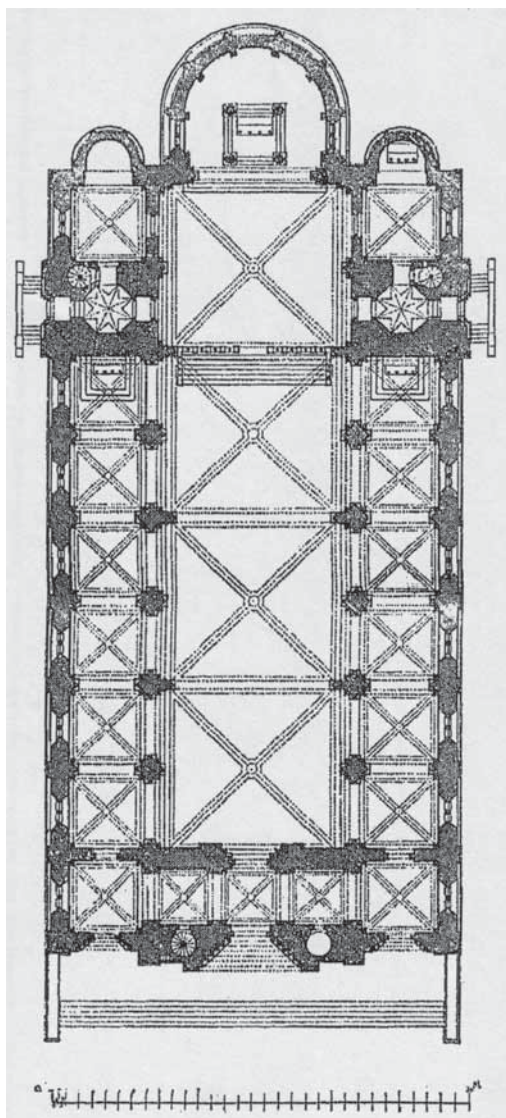
⁴⁴⁷ DAĐ, CGO, Rösnerovo pismo na biskupa ili kaptol biskupije (nije sačuvan početni dio, pa se ne može točno reći na koga je naslovljeno), 27. travnja 1854. Strossmayer je namjeravao sam uzeti projekte u Beču, u ožujku 1854., no, čini se da je od puta naposljetku odustao. (Pauker, 1915: 475-476).

⁴⁴⁸ Pauker, 1915: 476.

⁴⁴⁹ DAĐ, CGO, Rösner Strossmayeru, Beč, 18. rujna 1854.

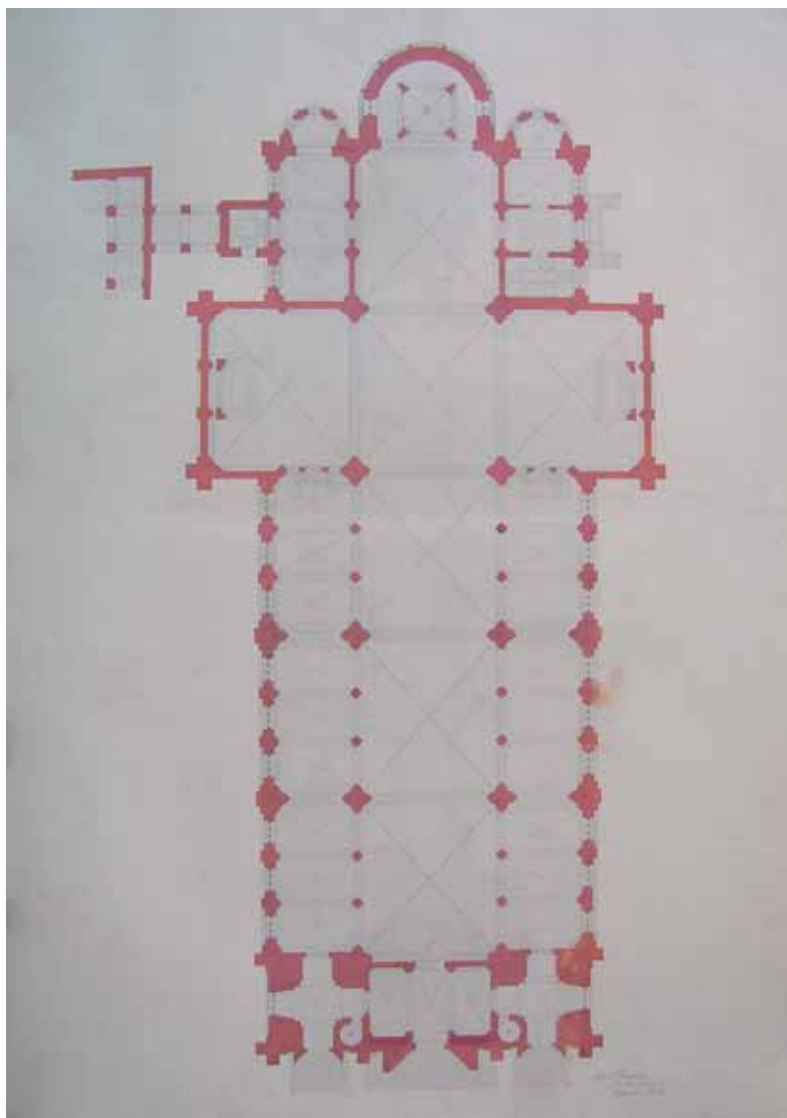
⁴⁵⁰ DAĐ, CGO, Rösner Strossmayeru, Beč, 27. travnja 1854.

⁴⁵¹ Pauker, 1915: 475; Kako je u trenutku kada Strossmayer šalje svoje pismo od 21. kolovoza 1853. Rösner tek počeo raditi na projektima, teško da bi mogao ispustiti kriptu uz ovako izričit zahtjev.

Karl Rösner, Ignác Ullmann,
Tlocrt crkve u Karlínu / Prag,
1851-1863.

Karl Rösner,
Tlocrt đakovačke katedrale,
1854.

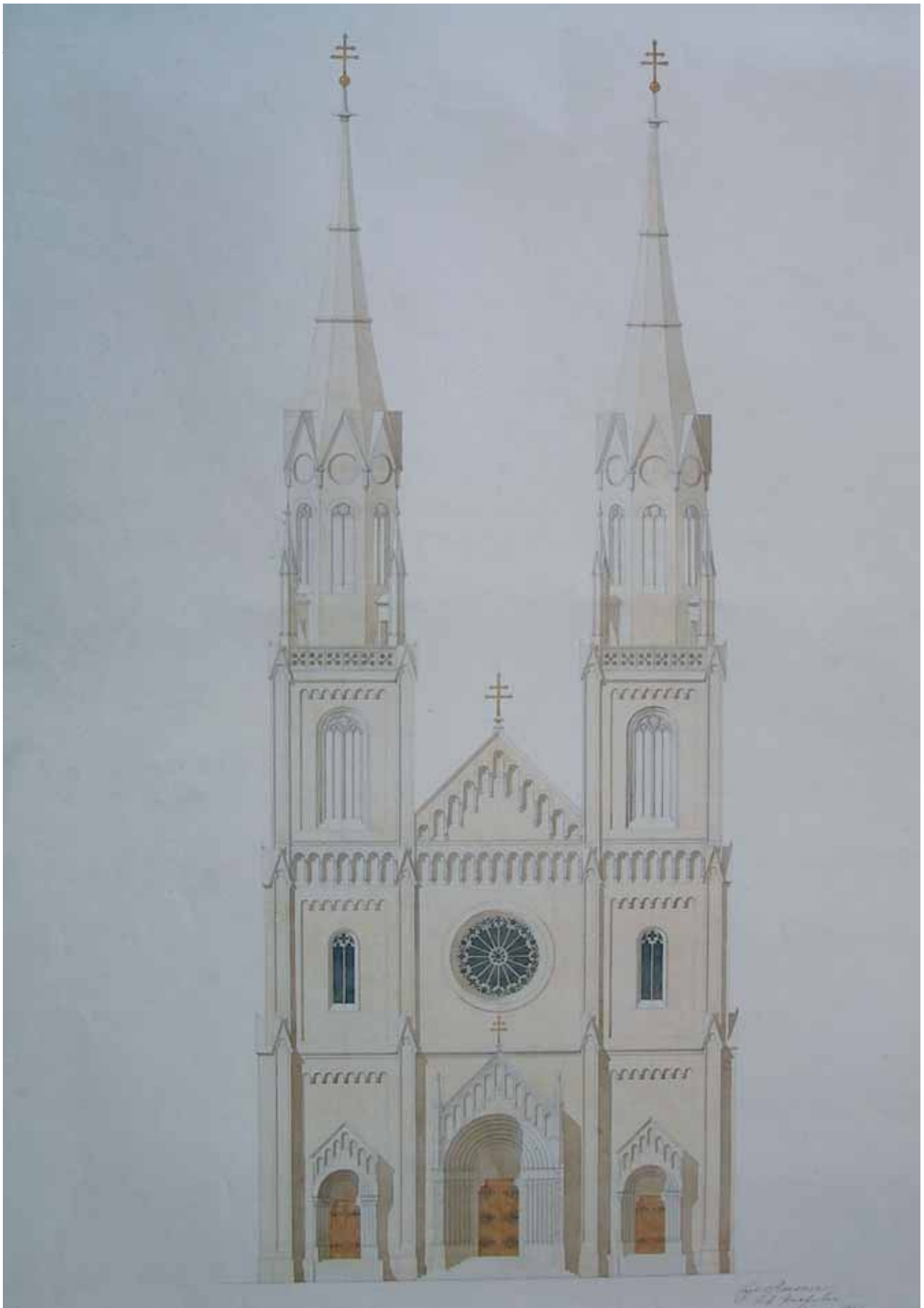
trebe, na prvih 6 listova nije bila ucrtana kripta. Danas u arhivu Đakovačke biskupije postoji još 6 listova projekta: tlocrt, glavno, i bočno pročelje te začelje, jedan uzdužni i dva poprečna presjeka.⁴⁵² Crkva je prema tim projektima trebala biti nešto manja⁴⁵³ nego što je naposljetku izvedena te skromnije opremljena, sudeći kako po preračunatim troškovima izgradnje od 185.000 forinti,⁴⁵⁴ tako i po zabilješci sačuvanoj na skici u Klosterneuburgu, prema kojoj bi u građevinu stalo 4000 ljudi.⁴⁵⁵

⁴⁵² Za nalaženje projekata može se ponajprije zahvaliti arhivistu Đakovačke biskupije Vlatku Dolančiću.

⁴⁵³ Ovaj je projekt predviđao dosta dužu crkvu od naposljetku izvedene, no užu u zoni i brodova i transepta. Pogledati podatke na kraju poglavlja koje govori o drugom projektu Karla Rösnera za đakovačku katedralu.

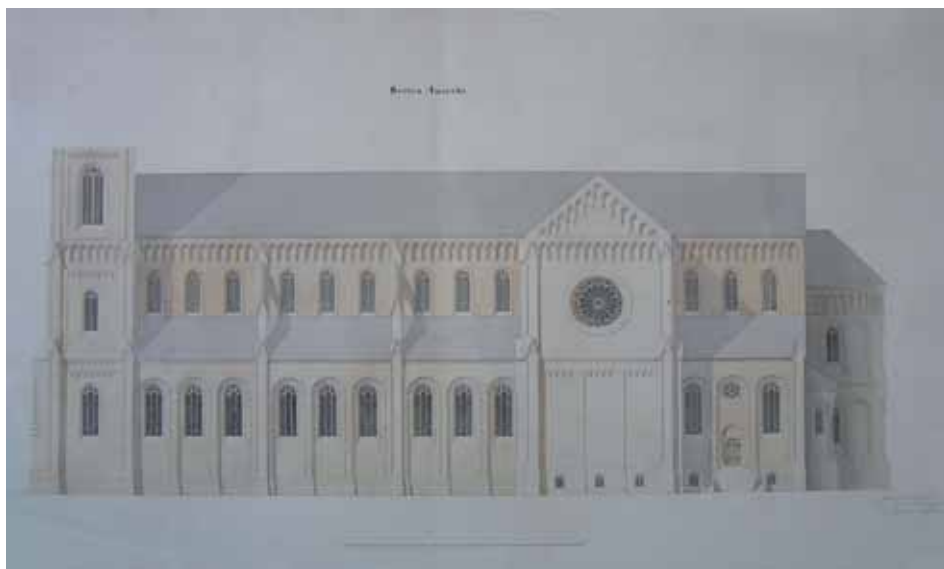
⁴⁵⁴ Cepelić, Pavić, 1900-1904: 328.

⁴⁵⁵ ASK, Nachlass Ambros Rösner, pripremni crtež za projekt đakovačke katedrale Karla Rösnera. Prema Strossmayerovim procjenama u današnju đakovačku katedralu stane 6-7000 ljudi; Strossmayer, 1874, prema Smičiklas, 1906: 212.

Karl Rösner, Glavno pročelje đakovačke katedrale prema projektu iz 1854.

Karl Rösner, Projekt za bočno pročelje đakovačke katedrale, 1854.

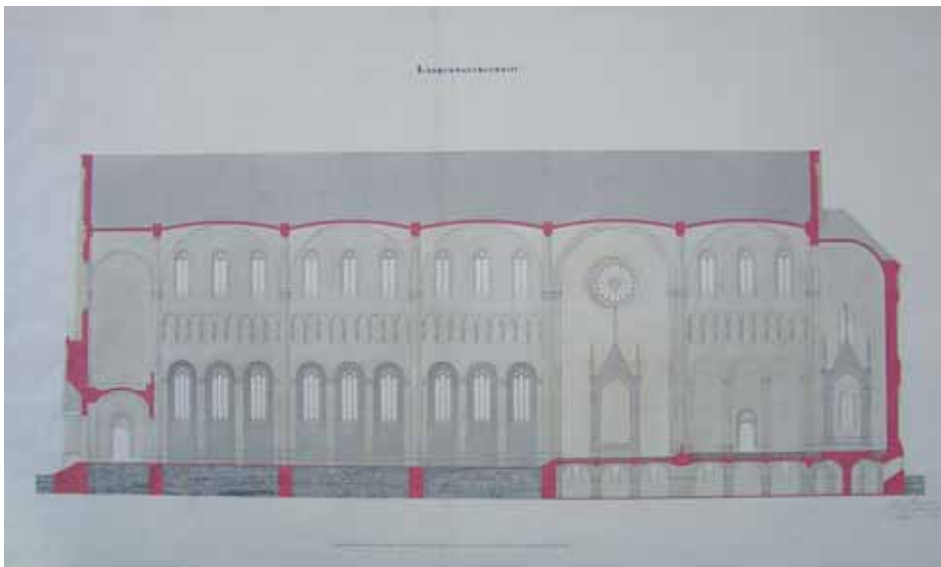

Karl Rösner, Projekt za začelje đakovačke katedrale, 1854.

Crtež, sačuvan u Rösnerovoj ostavštini u Klosterneuburgu, nastao vjerojatno u prvim fazama izrade projekta potkraj ljeta 1853., govori o prvim arhitektovim razmišljanjima o prostornom ustroju katedrale. Iako sitan element geneze budućeg izgleda crkve, skica pokazuje kako Rösner već kod prvih koraka u izrađivanju projekta planira podizanje trobrodne dvotoranjske bazilike s transeptom, tlocrtnog oblika latinskog križa. U sva četiri projekta koja je radio za Katedralu u idućih petnaestak godina (1854., 1864-1865., 1865. i 1867), takav će osnovni prostorni ustroj, uvjetovan zasigurno željama biskupa Strossmayera, te *pravilima* romaničkog stila, ostati jedina čvrsta konstanta. Crtež iz 1853., pokazuje dosta neuobičajena rješenja u detaljima: Rösner je, naime, razmišljao o postavljanju niza polukružnih kapela – apsidiola, koje bi se naslanjale s vanjske strane crkve na pobočne brodove, transept i svetište.⁴⁵⁶ Riječ je o potpuno bizarnu rješenju za koje se nisu mogle pronaći paralele u povijesti romaničke arhitekture, te je malo vjerojatno da bi Strossmayer na njega pristao. Prema tom bi crtežu, nadalje, apsidu okruživao deambulatorij, a širina svetišta bila bi jednaka širini cijele crkve, i glavnih i bočnih brodova.

Prostorno rješenje do kojega je Rösner naposljetku došao, u detaljima se prilično razlikuje od spomenute preliminarne skice, ponajprije zbog izbacivanja apsidiola i znatno drukčijeg rješavanja svetišta. Prema projektu iz travnja 1854. đakovačka je katedrala trebala, naime, biti trobrodna troapsidalna bazilika s transeptom,

⁴⁵⁶ Podsjećaju pomalo na Brunelleschijeve »apsidiolo« na Santo Spiritu u Firenzi.

Karl Rösner, Uzdužni presjek đakovačke katedrale, 1854.

oblika latinskog križa s dva zvonika na pročelju. Pobočni brodovi nove crkve bili bi dvostruko uži od glavnog, dok bi transept, podijeljen u tri traveja, bio širok koliko i glavni brod. Traveji pobočnih brodova vrlo su kratki – na jedan glavnog broda dolaze po tri u bočnima, tako da je ritam izmjene stupova vrlo brz. Zanimljivo je kako je u svojem djelu o srednjovjekovnom sakralnom graditeljstvu *Über die Grundzüge des romanischen und gotischen Kirchenbaustyles*, objavljenom 1853.⁴⁵⁷ u ilustraciji kojom je želio prikazati idealan prostorni ustroj jedne romaničke katedrale, Rösner, zapravo publicirao nacrt svojeg prvog projekta đakovačke prvostolnice, koji je tada upravo izrađivao.

Crkva je trebala biti pokrivena križno-rebrastim svodovima. Zona transepta i svetišta bila bi znatno uzdignuta u odnosu na ostali dio crkve, kao neka vrsta srednjovjekovnog kora, zbog postavljanja kripote za biskupske grobnice ispod tog dijela katedrale. Rösnerovi su projekti, u skladu sa srednjovjekovnim običajima, predviđali odvajanje svetišnog od ostalog dijela crkve ogradom, koja će kasnijim Strossmayerovim intervencijama u projektima iz 1865. i 1867. biti izbačena, zbog težnje da se svećenstvo što više (vizualno i fizički) približi narodu.⁴⁵⁸ Na transept se nastavlja svetište sastavljeno od jednog traveja, velikoga poput traveja u glavnom brodu crkve te polukružne apside. Prema tom projektu glavni je oltar ciborijskog tipa trebao biti postavljen u samu apsidu, dok će poslije, po Strossmayerovim željama, biti premješten na križište transepta i glavnog broda, ispod kupole. S desne strane svetišta, u prostoru koji se nalazi u ravni bočnih brodova, kao što će i poslije biti realizirano prema projektima iz 60-ih godina, nalazilo bi se nekoliko manjih prostorija: sakristija, stubište koje vodi u kriptu, te predvorje bočnog ulaza u crkvu.

⁴⁵⁷ Rösner, 1853: il. 2.

⁴⁵⁸ Strossmayer: 1874, prema Smičiklas, 1906: 224.

Karl Rösner, Poprečni presjek đakovačke katedrale; pogled prema koru, 1854.

Karl Rösner, Poprečni presjek đakovačke katedrale; pogled prema svetištu, 1854.

Zanimljivo je da je na drugoj, desnoj strani svetišta, okrenutoj dvorištu biskupskog dvora, Rösner predvidio, po svojoj prilici, izgradnju kapele s apsidom, koja bi s jedne strane bila povezana sa svetištem crkve, a s druge, posebnim jednokatnim koridorom, s biskupskim dvorom. Projektiranje poveznice dvora i crkve nedvojbeno je nastalo po Strossmayerovoj želji jer će on i poslije, sve do kraja 60-ih godina, nagovarati Rösnera da mu projektira sličan koridor, samo s drugom pozicijom, između lijevog tornja na pročelju katedralne crkve i dvora, želeći pritom, da, slično kao na projektu iz 1854., na kraju koridora bude biskupska kapela, smještena na prvom katu lijevog zvonika. Objasnivši da bi koridor narušavao simetriju fasade i kompoziciju crkve, Rösner je uspio odgovoriti Strossmayera od te nadogradnje.⁴⁵⁹

Glavno je pročelje prema prvom Rösnerovu projektu raščlanjeno vrlo bogato. Nekom vrstom kombinacije lezna i kontrafora bilo bi podijeljeno na tri vertikalne zone te vijencima u dvije etaže. Donja se etaža otvarala trima portalima do kojih su vodila, zbog visine sokla, stubišta. Glavni je portal, po običaju, bio i najmonumentalniji, dosta istaknut u odnosu na površinu pročelja. Rösner ga je uokvirio nizom od po šest polustupova sa svake strane, završenih na krajevima neuobičajenim, pomalo renesansnim pilastrima. Iznad lukova postavljen je trokutasti zabat uokviren fijalama, a raščlanjen slijepim nišama, vrlo čestim motivom u onodobnoj i *Rundbogenstil* i *Spitzbogenstil* arhitekturi. Bočni portali pokazuju slična rješenja, samo u jednostavnijoj varijanti. Prvi kat pročelja otvara se u središnjem dijelu s raskošnom rozetom, inače uobičajenom i vrlo čestom u cjelokupnoj historicističkoj neoromaničkoj arhitekturi, dok se na boč-

⁴⁵⁹ DAĐ, CGO, Rösner Strossmayeru, Beč, 15. srpnja 1867.

nim stranama (zvonik) otvara s jednostavnim prozorima – biforama. U zoni visine glavnog broda postavljena je slijepa arkadna galerija, koja se nastavlja i na zabatu iznad središnjeg dijela pročelja. Drugi kat zvonika otvara se kvadriforama, a završava slijepim lukovima, postavljenim ispod vijenaca prizemlja i prvog kata građevine, na glavnom i na bočnom pročelju. Iznad ovoga kata pravokutna osnova zvonika prelazi u osmerokutnu te stvara malu galeriju. Prijelaz je ublažen postavljanjem ograde na galeriji, te vitkim fijalama postavljenim na uglove donjeg dijela zvonika koji su povezani kontraforama s osmerokutnom jezgrom. Svaka bi strana oktogonalnog kata u gornjem dijelu bila otvorena biforama te završena trokutastim zabatima s uleknucima u obliku diska. Na taj bi kat bila postavljena osmerokutna (po svoj prilici zidana) kapa zvonika.

Pročelja bočnih brodova Rösner raščlanjuje masivnim lukovima koji povezuju lezene unutar kojih postavlja velike neoromaničke trifore raskošnih mrežišta. Zid broda dodatno je učvršćen dvama kontraforama, završenima fijalama i povezanim podupiračima s glavnim brodom. Bočnu fasadu glavnog broda Rösner otvara velikim romaničkim biforama i slijepom arkadnom galerijom, koja neprekinuto teče od zabata glavnog pročelja, preko zvonika, glavnog broda i transepta sve do svetišta. Transept je riješen vrlo jednostavno s gotovo potpuno zatvorenim zidovima koji stoje u velikom kontrastu s neusporedivo otvorenijim i raščlanjenijim zidovima svetišta te glavnog i bočnih brodova. Snažno izbačene lezene – kontrafore vertikalno uokviruju transept, dodatno horizontalno podijeljen u tri etaže.

Oltarna je zona osobito elegantno riješena, može se reći čak i kvalitetnije nego što će biti na kasnijem projektu iz 1865. prema kojem će početi gradnja današnje katedrale. Glavnu i bočne apside raščlanjuju elegantne slijepo arkade, postavljene u dva niza na glavnoj apside. Ispod zone vijenca glavne apside te apsidalnog zabata postavljena je dodatno slijepa galerija. Oblikovno rješenje apsidalne zone nesumnjivo je derivirano sa svetišta skupine rajnskih romaničkih crkava poput Svetih Apostola ili Svetog Gereona u Kölnu, a donekle i samostanske crkve Maria Laach.

Glavna se apside trebala otvarati samo dvama, bočno postavljenim prozorima, zasigurno sa svrhom osiguravanja površina za oslikavanje u unutrašnjosti crkve, kojih je na Rösnerovu projektu iz 1854. bilo neusporedivo manje nego što će ih biti u kasnijem iz 1865. Naime, iz presjeka je vidljivo kako za glavni brod nisu bile predviđene monumentalnije freske, nego eventualno samo likovi pojedinih svetaca, jer je površina iznad arkada, u visini krova pobočnih brodova, raščlanjena slijepom galerijom, poput one na

Johann Georg Müller,
Franz Sitte, Glavno pročelje
altlerchenfeldske crkve
Zu den sieben Zufluchten
u Beču, 1848-1861.

Heinrich Hübsch,
Evangelička crkva St.
Ludwig u Freiburgu,
Njemačka.

pročeljima crkve, iznad koje arhitekt postavlja velike bifore. Površina za oslikavanje bilo je samo na zidovima transepta i svetišta, pa vjerojatno stoga Rösner glavna pročelja transepta ne otvara ni jednim prozorom, nego samo rozetom. Arhitektonska plastika u unutrašnjosti crkve – baze i kapiteli službi te stupovi slijepih arkada, trebala je biti vrlo jednostavna (ukoliko nije bila predviđena izrada posebnih detaljnih nacрта za te dijelove opreme), čime je stajala u snažnom kontrastu s bogatim profilacijama mrežišta prozora, rozetama, oltarima, orguljama te ogradama kora i svetišta.

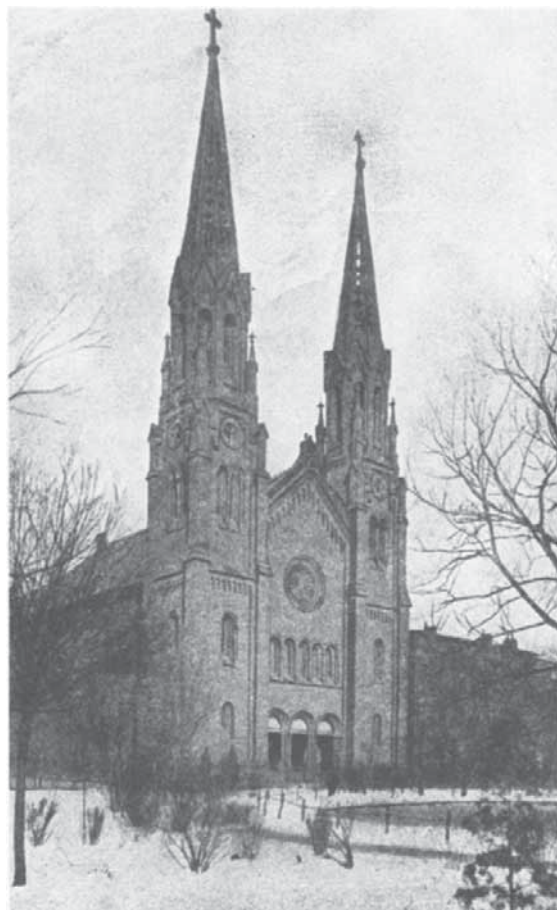
Osim tri portala na glavnom pročelju crkve, prema prvom Rösnerovu projektu, katedrala je trebala imati još dva ulaza: jedan, već spomenuti, koji bi vodio kroz koridor iz biskupskoga dvora, te dodatni, bočni ulaz sa strane od grada, a uz sakristiju. Za taj je ulaz arhitekt predvidio vrlo elegantno rješenje. Do portala, postavljenog, zbog kripte, dosta iznad razine tla, vodilo bi dvokrako stubište poput onoga na kapeli u bečkom Arsenalu, koju će ubrzo početi graditi. Portal bi bio upisan u veliki slijepi luk, poput ostalih koji raščlanjuju bočnu fasadu crkve, iznad kojeg se trebala nalaziti raskošna rozeta.

Mnoge elemente raščlambe s Rösnerova projekta za đakovačku katedralu susrećemo i na drugim njegovim djelima. Karakterističan osmerokutni završetak tornjeva osobito je čest u arhitektovu stvaralaštvu. Najranije ga nalazimo na realiziranom projektu za crkvu Svetog Ivana Nepomuka u Leopoldstadtu u Beču (1841) a potom na nerealiziranom natječajnom radu za Votivnu crkvu (1854), te naposljetku na regotiziranoj župnoj crkvi u bečkom predgrađu Hietzingu (1861). Dok je oktogonální dio zvonika crkve u Leopoldstadtu izrazito bogato raščlanjen, kasnija rješenja, kao na projektu za Đakovo iz 1854. te onoga župne crkve u Hietzingu, neusporedivo su jednostavnija i međusobno vrlo slična. Dapače, može se reći kako je nerealizirani projekt za vrh đakovačkih zvonika Rösner ponovio na hietzinškoj crkvi, prilagodivši ih pritom gotičkom stilu te građevine. U oba slučaja prijelaz iz kvadratičnoga donjeg dijela u oktogonální gornji riješen je vrlo suhim, razmjerno visokim fjalama s jednostavnim (u Hietzingu nešto bogatijim) profilacijama. Donji dio oktogonálnoga kata posve je zatvoren u oba primjera, dok se gornji otvara visokim prozorima (romaničkim biforama u Đakovu, odnosno jednostavnim šiljatim gotičkim prozorima u Meidlingu), a istovjetno je riješen i prijelaz na kapu zvonika suhim trokutastim zabatima. Drugi, vrlo karakterističan motiv koji nalazimo u Rösnerovu stvaralaštvu jest nadvratnik oblika tzv. heljdina zrna, koji se pojavljuje na većini njegovih portala četrdesetih i pedesetih godina, a isto se može reći i za jednostavne lezene završene suhim fjalama te prozore raskošnih mrežišta.

Kako stilski okarakterizirati prvi Rösnerov projekt za Đakovo iz 1854.? Pitanje možda zvuči banalno jer i letimičan pogled jasno pokazuje kako je stil odabran za katedralu romantički, ono se ne odnosi na dilemu na koji se stil iz prošlosti, pri izradi projekta, Rösner oslanja, nego kojoj stilskoj fazi historicizma taj projekt pripada, ranom (romantičnom) ili zreloom (visokom) historicizmu. Odgovor ne može biti jednoznačan. S jedne strane, na projektu uočavamo niz elemenata vrlo karakterističnih za romantični historicizam, točnije rečeno njegovog segment o kojem je već bilo dosta riječi – *Rundbogenstil*,

poput karakterističnih portala, suhih lezena s fijalama, raskošnih mrežišta prozora i bogatih ornamentalnih rješenja rozetâ, koji stoje u snažnom kontrastu s jednostavnom, dapače pomalo suhom obradom preostalih dijelova pročelja. S druge, pak, strane, ono što ovaj projekt bitno udaljava od romantizma i približava visokom historicizmu, dobrim je dijelom ostvareno jedinstvo stila. U usporedbi s altlerchenfeldskom crkvom, najvažnijom sakralnom građevinom koja se tada podizala u Beču, ili crkvom u Fótu, prvi projekt za đakovačku katedralu pokazuje neusporedivo veću stilsku čistoću. Elemente drugih stilova (poput renesansnog ili gotičkog) doduše susrećemo, ali samo u tragovima. Najviše je pritom gotičkih *umetaka* (fijale, slijepe trifore na lezenama, jednostavne, gotovo neprimjetne kontrafore). Renesansa se zapaža samo u elementima raščlambe glavnog portala u obliku dekoracije na pilastrima. Đakovački projekt stoji, dakle, točno na prijelazu između ranog i zrelog historicizma i kao takav važna je točka u povijesti ne samo Rösnerova stvaralaštva nego i cijele srednjoeuropske arhitekture. Zanimljivo je kako istodobno, dapače, čak i godinu prije, Rösner pri izradi projekta za crkvu u Karlinu, primjenjuje stilsko rješenje koje je još bliže visokom historicizmu (u smislu čistoće stila) negoli je to slučaj s projektom za Đakovo. Moguće je kako je pritom važnu ulogu odigrao njegov suradnik Ignác Ullmann, koji je na projektu za Karlin proveo stanovite izmjene,⁴⁶⁰ ili su veća novčana sredstva kojima je raspolagao praški nadbiskup knez Schwarzenberg omogućila Rösneru da posegne za kvalitetnijim i reprezentativnijim rješenjima.

Kako je već spomenuto, teško je reći je li već u izradi projekta za Đakovo 1854. pri izboru stila ključnu ulogu odigrala teorija biskupa Strossmayera o romanici kao stilu zapadne crkve najbližem bizantskoj umjetnosti,⁴⁶¹ (što će pri izboru stila za kasniji projekt, po kojem će se 1866. početi graditi katedrala, biti najvažniji kriterij), ili se on konačno za romaniku odlučio oduševivši se njemačkim katedralama, koje je vidio na putu 1853. Bez obzira na neposredan povod, sigurno je kako je na biskupa Strossmayera utjecala općenita situacija u sakralnoj arhitekturi Srednje Europe kojom je sredinom 19. stoljeća apsolutno dominirao *Rundbogenstil*, čija je najvažnija komponenta bila romanika.⁴⁶² Uostalom, najvažniji primjer tog stila u Beču, već više puta spominjana altlerchenfeldska crkva, bila je biskupu Strossmayeru jedan od najvažnijih uzora i poticaja za gradnju đakovačke katedrale.⁴⁶³ Ondašnji novinski izvori čak redovito navode tu građevinu kao glavni uzor Rösnerovu projektu za Đakovo iz 1854.⁴⁶⁴ Iako se nedvojbeno mogu uočiti poveznice između projekta za katedralu i te crkve po-

Charles Blesch i Leopold Eidlitz, St. George, New York, 1846-1848. Glavno pročelje.

⁴⁶⁰ Redl, 1997/98: 102.

⁴⁶¹ Strossmayer, 1874, prema Smičiklas, 1906: 209.

⁴⁶² *** Kršnjavi, 1881: 5.

⁴⁶³ Strossmayer mnogo puta ističe svoju naklonost ovoj crkvi. Npr. u: Strossmayer, 1875, prema Smičiklas, 1906: 330.

⁴⁶⁴ *** 1856.a: 1, *** 1856.b: 197.

put specifičnog oblika mrežišta prozora (koji u Rösnera susrećemo već u prvoj polovici 40-ih godina, pa je pitanje tko je na koga utjecao), ili rozeta, uspoređivanje elemenata raščlambe pokazuje kako je spomenuta bečka crkva više utjecala na Rösnerov treći (iz 1865) nego prvi (iz 1854) projekt za Đakovo.⁴⁶⁵

Rösnerova verzija neoromanike, kakvu možemo vidjeti u Đakovu ili Karlinu, derivirana je više iz njemačke sakralne arhitekture četrdesetih godina. Ponajprije prepoznajemo utjecaje badenskog arhitekta Heinricha Hübscha, zatim Schinkelovih berlinskih nasljednika (ponajprije Augusta Stülera). Ukoliko usporedimo projekt za crkve u Karlinu (1851-1852) i Đakovu (1853-1854) s Hübschovom evangeličkom crkvom u Freiburgu, možemo uočiti brojne sličnosti u prostornoj koncepciji tih sakralnih građevina i u elementima raščlambe glavnog i bočnih pročelja.⁴⁶⁶ Ono što ih najviše povezuje, a izdvaja Rösnera iz konteksta tadašnje bečke arhitekture, veća je čistoća stila.

Rösnerov projekt za đakovačku katedralu pokazuje brojne sličnosti s još dvije građevine. Velike su podudarnosti u rješenju glavnog pročelja osobito izražene s episkopalnom crkvom St. George u New Yorku (1846-1848) Charlesa Blescha i Leopolda Eidlitzta, jednim od najznačajnijih primjera *Rundbogenstila* u Americi.⁴⁶⁷ Zajednički elementi dviju građevina nevjerojatno su brojni: podjela glavnog pročelja na tri vertikalne zone s blago izbočenim kontraforama, rozeta u središtu, tornjevi koji u visini križa glavnog zabata prelaze s pravokutne na osmerokutnu osnovu. Čak su i mnogi detalji raščlambe istovjetni: lukovi kojima se otvaraju strane osmerokuta na vrhovima tornjeva, visoke fijale kojima je riješen prijelaz s pravokutnog na osmerokutni dio tornjeva, trokutasti visoki zabatići na prijelazu između osmerokutnog kata i kape tornja. Nemoguće je ustanoviti je li Rösner poznao tu građevinu i je li mu ona mogla poslužiti kao uzor ili polazište za Đakovo. Iako se ne može isključiti mogućnost da je vidio njezin projekt u nekom arhitektonskom ili ilustriranom časopisu dok je bio na svjetskoj izložbi u Londonu 1851., po svoj je prilici ipak riječ o paralelnom razvoju, odnosno istovremenom pronalaženju vrlo sličnih rješenja u okviru jednog stila.

Druga građevina koja ima sličnosti s prvim Rösnerovim projektom za Đakovo jest župna crkva u Brunecku (tal. Brunico) u talijanskom južnom Tirolu, tada u okviru Habsburške Monarhije, gdje je, nakon što je 1850. izgorjela stara crkva, podignuta nova prema projektima arhitekta Hermanna Bergmanna, posvećena u svibnju 1853.,⁴⁶⁸ dakle nekoliko mjeseci prije nego što će Rösner početi raditi na projektima za Đakovo. Sličnosti između projekta za đakovačku katedralu i ove građevine ipak su mnogo manje u usporedbi s prethodnim slučajem, no kako se radi o objektu koji je, sudeći po tekstu koji je objavio Eitelberger, bio dobro poznat u Beču, i smatrao se jednim od

⁴⁶⁵ Osim toga, jasno je uočljivo kako altlerchenfeldska crkva u svojoj prostornoj koncepciji uvelike nasljeduje Rösnerova djela iz četrdesetih (crkve u Leopoldstadtu i Meidlingu), tako da ostaju otvorena mnoga pitanja koliko se Müller poziva na Rösnera ili Rösner na Müllera.

⁴⁶⁶ Silke, 2004: 735.

⁴⁶⁷ Curran, 1988: 367.

⁴⁶⁸ Eitelberger, 1853: 130-131.

značajnijih primjera suvremene sakralne arhitekture u Monarhiji,⁴⁶⁹ moraju se spomenuti jer je moguće da je projekte za tu građevinu Rösner vidio i da su oni utjecali na njegov rad za Đakovo. Osnovno je ustrojstvo pročelja, naime, vrlo slično – sa zvonica koji u gornjem dijelu prelaze s četverokutne na osmerokutnu osnovu, rozetom i visokim zabatom u središtu pročelja, no u detaljima, i proporcijama prilično se razlikuju. Srodnosti projekta za đakovačku katedralu iz 1854. s ovom, te ranije spomenutom njujorškom crkvom pokazuju ponajprije koliko je sličan bio razvoj *Rundbogenstila* na tako geografski razdvojenim područjima, te koliko je oblikovna povijest Strossmayerove prvostolnice nerazdvojiva od povijesti tog stila, odnosno europske i svjetske arhitekture romantizma.

Iako nisu realizirani Rösnerovi projekti za đakovačku katedralu iz 1854. ipak su ključni pokazatelji promjena u poimanju sakralne arhitekture u Beču sredinom 19. stoljeća. Dok je izgradnja prve monumentalne crkve toga stoljeća u Beču tek započela (Altlerchenfeldske), a druge se (Votivne) tek pripremala, na rubovima carstva pripremalo se podizanje građevine kojoj je malokoja onodobna sakralna novogradnja veličinom i unutrašnjom opremom mogla parirati. Istodobno riječ je o građevini koja je jedan od prvih primjera prijelaza iz ranog u visoki historicizam u srednjoeuropskoj sakralnoj arhitekturi te, koliko se zasad može reći, o prvom primjeru pojave historicizma uopće (doduše na razini projekta) u jednoj većoj sakralnoj novogradnji u Hrvatskoj.

Između prvog i drugog Rösnerova projekta (1854–1865)

Kronologiju razvoja ideje Katedrale između nastanka prvog (1854) i drugog (1864–1865) Rösnerova projekta izrazito je teško istraživati, budući da postoji vrlo malo pronađenih izvora. Sa sigurnošću se može tvrditi kako se nije prestalo raditi na postavljanju temelja na kojima će građevina niknuti. Nastavilo se s osiguravanjem financijske konstrukcije, započelo s nabavom materijala za gradnju,⁴⁷⁰ a od početka šezdesetih počelo se ponovno tragati za novim, za Strossmayera primjerenim projektom.

SUDBINA PRVOG RÖSNEROVA PROJEKTA

Iako je u trenutku njegova nastajanja biskup Strossmayer prihvatio Rösnerov projekt iz 1854., on je ipak ostao samo na papiru. Realizaciju je isprva kočio samo nedostatak

⁴⁶⁹ Isto.

⁴⁷⁰ Potraga za kvalitetnim kamenom započela je već 1858. (DAĐ, SK, Kutija br. 54, Dopis Janesa Steinera, liferanta kreča, na Biskupiju, 24. veljače 1863), međutim, samo vađenje kamena započeo je tek 1862. klesar Matija Mažuranić iz Novog. (DAĐ, ZSK, br. 10, 12. svibnja 1862., br. 66; 26. travnja 1862)

novčanih sredstava.⁴⁷¹ Iako je projekt predviđao podizanje daleko skromnije građevine od one kakva će naposljetku biti realizirana (cjelokupni bi radovi na katedrali stajali po procjenama Rösnera 185.000 forinti,⁴⁷² dok je izgradnja današnje građevine iznosila 1.200.000 forinti⁴⁷³), i iako su postojale zaklade ranijih biskupa za njezinu gradnju, te zaklade za pojedinačne oltare, novca još nije bilo dovoljno. Strossmayer stoga 1856. osniva zakladu za gradnju nove katedrale dodijelivši u tu svrhu za ono doba golem iznos od 50.000 forinti. Tada je još nedvojbeno namjeravao izvesti građevinu prema Rösnerovu nacrtu iz 1854., na što upućuje korespondencija s arhitektom,⁴⁷⁴ te napisi u tisku,⁴⁷⁵ no situacija se ubrzo mijenja. Financijski razlozi sve više padaju u drugi plan, a odgodu gradnje potiče isključivo Strossmayerova sumnjičavost prema prvom Rösnerovom projektu.⁴⁷⁶ Upoznavši povijest arhitekture, što kroz suvremenu literaturu, što svojim brojnim putovanjima po Italiji i Srednjoj Europi Strossmayer je u drugoj polovici pedesetih i početkom šezdesetih do kraja oblikovao svoje specifične i za romantizam vrlo karakteristične stavove prema arhitekturi i umjetnosti uopće, koji su u njemu očito izazvali nezadovoljstvo prvim Rösnerovim projektom te je odlučio da se treba pristupiti izradi novog. Svakako je pritom veliku ulogu odigralo i upoznavanje s talijanskom arhitektonskom baštinom, kako to u svojim publikacijama ističe Cepelić, koja je za njega predstavljala potpuno novi i još neotkriven svijet, sasvim drukčiji od srednjoeuropskog kojeg je već dobro poznao.⁴⁷⁷

Bez dostupnih izvora teško je točno ustanoviti što je biskupu smetalo u oblikovnom rješenju katedrale na Rösnerovu projektu iz 1854., ali usporedba s kasnijim projektima, kao i zbivanja na prijelazu 1862/63. upućuju na nekoliko zaključaka. Strossmayer je, naime, na samom početku šezdesetih dobrim dijelom odustao od realizacije Rösnerovih projekata o čemu najbolje svjedoči činjenica da se obraća domaćem arhitektu Aleksandru Brdariću s molbom da mu izradi nove projekte.⁴⁷⁸ Od Rösnera bi vjerojatno posve odustao da mu se rješenje koje je Brdarić primijenio na svojim nacrtima svidjelo. Svoje je sumnje biskup odlučio provjeriti kod rimskih stručnjaka za arhitekturu, pa je vjerojatno u listopadu 1862. poslao⁴⁷⁹ oba projekta, i Rösnerov iz 1854. i Brdarićev s početka šezdesetih, Stjepanu Mlinariću, kanoniku pri Svetom Jeronimu u Rimu, kako bi ih on prosljedio na prosudbu stručnjacima.⁴⁸⁰ Prvo se htio posavjetovati s arhitektom grofom Virginio Vespignanom,⁴⁸¹ no kako on u tom trenutku nije bio u Rimu, Mlina-

⁴⁷¹ Šišić, 1935: 67.

⁴⁷² Cepelić, Pavić, 1900-1904: 328.

⁴⁷³ Isto, 389.

⁴⁷⁴ Pauker, 1915: 476-477, Strossmayer Rösneru, 15. siječnja 1857.

⁴⁷⁵ *** 1856.a: 1; *** 1856.b: 197.

⁴⁷⁶ Strossmayer se je prije početka gradnje katedrale želio upoznati i s talijanskom baštinom. Šišić, 1935: 67.

⁴⁷⁷ Cepelić, 1901: 198.

⁴⁷⁸ O čemu će u idućem poglavlju biti više riječi.

⁴⁷⁹ Izgleda preko Franje Račkog s kojim u to vrijeme sklapa doživotno prijateljstvo.

⁴⁸⁰ Šišić, KORS, IV, 1931: 517, Rački Strossmayeru, Fužine, 22. siječnja 1862.

⁴⁸¹ Virginio Vespignano (1808-1882), arhitekt talijanskog klasicizma i historicizma. Među brojnim njegovim djelima ističu se kazališta u Orvietu i Viterbu, restauracija crkve San Lorenzo fuori le Mura te tabernakul i svetište crkve Santa Maria in Trastevere u Rimu; *Enciclopedia Italiana di Scienze, lettere ed arti*, Istituto della enciclopedia Italiana, Roma, Vol. XXXV, 1937/1950., str. 223.

rić se preko Doneganija (kipara i budućeg voditelja radova pri đakovačkoj katedrali), obratio češkom arhitektu Barvitiusu, koji je Brdarićev ocijenio kao bolji.⁴⁸²

Čini se ipak kako Barvitiusovo mišljenje Strossmayeru nije bilo dovoljno mjerodavno, te se stoga odlučio obratiti na Akademiju Svetog Luke, likovnu akademiju koja je tada bila usko vezana uz Vatikan.⁴⁸³ Krajem 1862. biskup šalje dopis ovoj instituciji priloživši oba projekta. Tadašnji načelnik Akademije Antun Sarti već drugoga dana siječnja 1863. predaje ih na analizu arhitektima Ivanu Baptistu Benedettiju, Salvatoru Bianchiu i Andriji Businiju.⁴⁸⁴ Od tri pitanja na koja je trebalo odgovoriti pri prosuđivanju projekata na prvo je mjesto stavljeno stilsko rješenje građevine, što jasno govori što je u tom trenutku Strossmayera najviše mučilo, dok su se druga dva odnosila na konstruktivno rješenje buduće katedrale, odnosno je li predloženi materijal (s obzirom na stil koji se primjenjuje) prikladan za gradnju, te hoće li jamčiti dovoljnu čvrstoću izgrađenoj strukturi. Izvješće su spomenuti arhitekti završili već za mjesec dana te ga službeno priopćili na sjednici Akademije 6. veljače 1863. Iako je Vatikanska Akademija Rösnerovo oblikovno rješenje ocijenila kao primjereno,⁴⁸⁵ te u konstruktivnom pogledu boljim od Brdarićeva, Strossmayer se ipak nije odlučio započeti s njegovom realizacijom. Dobro upućen u povijest arhitekture biskup je sve kritičnije promatrao taj projekt oko kojeg su ga i dalje mučile brojne sumnje.

Promjena stava prema oblikovnom rješenju katedrale bila je nedvojbeno uvelike uvjetovana Strossmayerovim tada glavnim političkim stavom, jugoslavizmom te razvijanjem ideje o crkvenom ujedinjenju pravoslavlja s katolicizmom koju je vidio kao ključni moment u postizanju nacionalnog oslobođenja naroda na slavenskom jugu. U skladu s novim znanjima i donekle modificiranim političkim stavovima, promijenila se i vizija nove prvostolnice koja više nije trebala govoriti, kako je još početkom šezdesetih godina pisao, toliko o veličanstvenosti katoličanstva među brojnim shizmaticima,⁴⁸⁶ koliko odražavati svojom arhitekturom ulogu Đakovačke biskupije kao mosta između istoka i zapada, kombiniranjem elemenata romaničke i bizantske umjetnosti.⁴⁸⁷ U vrijeme kada se još nisu dokraja iskristalizirale oblikovne karakteristike ni zapadnjačkih srednjovjekovnih stilova, a istraživanje bizantske arhitekture bilo je tek na početku, predodžbe što je zapravo umjetnost pravoslavnog kršćanstva bile su vrlo maglovite. Ono što se znalo od samih početaka, svakako je činjenica da je ključan element bizantskog graditeljstva kupola te ju je na zapadnjačko tijelo svoje katedralne crkve Strossmayer odlučno nastojao postaviti.⁴⁸⁸ Rösnerov projekt iz 1854., kako se moglo vidjeti, nije sadržavao kupolu, te je to zasigurno jedan od glavnih razloga zašto je Strossmayer počeo odustajati od njega, budući da ga već Brdarićev projekt s početka šezdesetih predviđa.

⁴⁸² Šišić, KORS, IV, 1931: 517, Rački Strossmayeru, Fužine, 22. siječnja 1862.

⁴⁸³ Nije sačuvan Strossmayerov dopis, ali je sačuvan odgovor.

⁴⁸⁴ DAĐ, SK, br. 761/1863, Zaključci Akademije Svetog Luke u Rimu, 2. veljače 1863.

⁴⁸⁵ Isto: »*Glede prve točke našli su podpisani styl prikladnim mjestu, za koje bi primljen, a iz nacrtu upitnog predloga vidi se i jedinstost styla i značaj prikladan crkvenim zgradam takve arhitekture.*«

⁴⁸⁶ Pauker, 1915: 478.

⁴⁸⁷ Strossmayer, 1874, prema Smičiklas, 1906: 208-209.

⁴⁸⁸ Strossmayer, 1874, prema Smičiklas, 1906: 209; Šišić, 1935: 68.

Bez obzira na glavni razlog nedvojbeno je da nedugo nakon što je primio dopis od Akademije Svetog Luke iz Rima, iako je njegov sadržaj išao u prilog Rösneru, Strossmayer konačno odustaje od projekta iz 1854. te odlučuje naručiti novi.⁴⁸⁹

Jedan od važnih razloga zbog kojeg Rösnerov prvi projekt za Đakovo nije izveden bila je i Strossmayerova zaokupljenost drugim poslovima kao i općenita situacija u državi, koja je suočena s velikim unutrašnjim nezadovoljstvom prouzrokovanim tzv. Bachovim apsolutizmom i vanjskopolitičkim problemima, ponajprije porazom u ratu s Pijemontom 1859. i gubitkom Lombardije i srednje Italije. Obnova ustavnosti koja je uslijedila nakon spomenutog poraza, 1860., te s njom povezana obnova političkog života i otvaranje pregovora o budućnosti Monarhije navela je Strossmayera na intenzivno uključanje u zbivanja. Svim silama on nastoji u to ustavotvorno vrijeme osigurati Hrvatskoj što bolji položaj unutar novog ustroja Monarhije. Pohađajući hrvatske saborne, carevinska vijeća u Beču, putujući na pregovore s austrijskim i ugarskim političkim prvcima te obavljajući 1861-1862. funkciju virovitičkog župana, razumljivo je da nije mogao intenzivno raditi i na podizanju crkve, iako poslove na tom za njega najvažnijem životnom projektu nije u potpunosti zanemario.

PROJEKT ALEKSANDRA BRDARIĆA ZA ĐAKOVAČKU KATEDRALU (OKO 1860)

U razdoblju između nastanka prvog i drugog Rösnerova projekta (1854-1864/1865), Strossmayer naručuje izradu još jednog već spomenutog projekta za đakovačku katedralu od domaćeg arhitekta Aleksandra Brdarića (1813/1814-1872).⁴⁹⁰ Kada je točno unutar spomenutih devet godina nastao Brdarićev projekt, teško je pouzdano reći, jer se korespondencija vezana uz njegovu izradu nije mogla pronaći, no može se pretpostaviti na osnovi sačuvanih spisa kako se radilo o samu početku šezdesetih. Najranije sačuvano Brdarićevo pismo Strossmayeru, u kojem moli da ga se obavijesti ima li što novo vezano uz izgradnju đakovačke katedrale, datira iz sredine svibnja 1863.⁴⁹¹ Postoji mogućnost da je on završio svoj nacrt u prethodnoj godini, budući da se upravo 1862. zahuktavaju Strossmayerove aktivnosti oko podizanja katedrale. Naime, zagrebački »Katolički list« u studenome iste godine, a vezano s radovima na vađenju kamena za katedralu, napominje kako biskup Strossmayer namjerava već sljedeće, 1863., započeti s podizanjem nove građevine.⁴⁹² Iako novinske vijesti nikada nisu dokraja pouzdane, spomenuto je glasilo, upravo zbog neposredne vezanosti uz crkvu, i kasnije redovito donosilo točne i provjerene vijesti vezane uz gradnju katedrale, a kako će se vidjeti u

⁴⁸⁹ Iako Cepelić (Cepelić, Pavić, 1900-1904: 329) tvrdi kako je pri izradi drugog projekta za Đakovo Rösner napravio prvi, i površni uvid u ta dva rada jasno govori kako je projekt iz 1865. i u detaljima i u općim karakteristikama potpuno novi rad.

⁴⁹⁰ O Brdariću u: Dobronić, 1971: 60-66.

⁴⁹¹ DAĐ, SK, br. 761/1863, Brdarić Strossmayeru, 13. svibnja 1863.

⁴⁹² *** 1862.b: 368.

nastavku teksta, često je i ispravljalo druge, manje pouzdane listove, pa se tako i ovoj kratkoj crtici može povjerovati. Nedvojbeno je kako su Brdarićevi projekti nastali prije studenoga 1862., jer ih tada prvi put spominje Rački ističući kako ih je primio kanonik Mlinarić u Rimu.⁴⁹³

Pitanje koje se odmah nužno nameće jest zašto se uopće Strossmayer obraća tom arhitektu da mu napravi novi projekt za katedralu te kako je do njega došao. Osnovni motiv koji je uvjetovao biskupovo okretanje Brdariću već je spomenut u prethodnom poglavlju – potpuno nezadovoljstvo prvim Rösnerovim projektom. Kako je Brdarić radio neko vrijeme pri Građevnom odjelu u Požezi⁴⁹⁴ s kojim je Đakovačka biskupija bila usko vezana zbog svojih posjeda u sjevernom dijelu Požeške županije, u Kaptolu, Strossmayer se vjerojatno tim putem s njim upoznao. Ne može se, doduše, isključiti ni mogućnost da je do njega došao preko svojih brojnih političkih veza. Brdarića su, naime, kao domaćeg čovjeka dosta protežirali ilirci, tako da mu je u Zagrebu četrdesetih prepuštena gradnja dvorane u Narodnom domu (na Gornjem gradu, Opatička 18) te palača Zagrebačke županije koja je stajala na mjestu današnje zgrade Hrvatskog sabora (kraj 40-ih godina 19. stoljeća).⁴⁹⁵ Moguće je kako je vezu sa Strossmayerom Brdarić uspostavio i preko kanonika Račkog, koji ga je preporučio biskupu nastojeći tako olakšati situaciju jednom domaćem graditelju.⁴⁹⁶ Bez obzira je li ga upoznao preko poslova vlastelinstva, iliraca ili Račkog nedvojbeno je kako je Strossmayeru bio blizak onodobni Brdarićev oblikovni jezik uvelike oslonjen na suvremena romantičarska zbiivanja u arhitekturi.

Sudeći prema zaključcima Akademije Svetog Luke, Brdarić je za đakovačku katedralu u akvarelu izradio šest listova projekta: tlocrt, glavno pročelje, perspektivni prikaz odozgo i tri presjeka.⁴⁹⁷ O oblikovnim se karakteristikama tih nacрта ne može, nažalost, mnogo toga reći, jer zasad nisu pronađeni, no na osnovi ondašnjih opisa i mjera nekoliko se zaključaka ipak može izvući. Ponajprije zapažamo da se dimenzije katedrale po tom projektu uglavnom poklapaju s dimenzijama predviđenim prvim Rösnerovim nacrtima – glavni je brod trebao biti gotovo jednako dug (oko 47°), a dobrim dijelom se poklapala i planirana ukupna širina crkve (oko 13°); čak su i dimenzije svetišta bile iste (širina od 6°3' bila je posve ista, a dužina djelomično – u Brdarićevom je projektu iznosila 7°3', a prema Rösnerovu 7°4').⁴⁹⁸ Sve to govori da je Aleksandar Brdarić prije izrade projekta vidio onaj Rösnerov. Stanovita odstupanja ipak postoje, ponajprije u planiranoj dužini transepta, koji je po Brdarićevu projektu trebao biti neusporedivo duži (27° u odnosu na 19° 3'),⁴⁹⁹ što upućuje na činjenicu da je jedan od glavnih razloga

⁴⁹³ Šišić, KORS, IV, 1931: 517, Rački Strossmayeru, Fužine, 22. studenoga 1862.

⁴⁹⁴ U literaturi se navodi kako je u Požezi svakako 1857. (Vujasinović, 2003/2004: 385), no vjerojatno je tamo boravio duže vrijeme.

⁴⁹⁵ Dobronić, 1995: 120.

⁴⁹⁶ Šišić, KORS, IV, 1931: 517, Rački Strossmayeru, Fužine, 22. siječnja 1862.

⁴⁹⁷ DAĐ, SK, br. 761/1863. Zaključci Akademije Svetog Luke u Rimu, 2. veljače 1863.

⁴⁹⁸ DAĐ, SK, Kutija br. 59, nedatirani list pisan rukom kanonika Josipa Matića, vjerojatno iz 1862. ili 1863.

⁴⁹⁹ Isto.

odustajanja od Rösnerova projekta predstavljao i nerazmjer u dužini glavnog dijela crkve u odnosu na transept.

Sudeći po izvještaju rimske Akademije, katedrala je prema Brdarićevu projektu trebala biti trobrodna bazilika tlocrta latinskog križa s dubokim svetištem, sa strane kojeg su se nalazile sakristije, odnosno kapele,⁵⁰⁰ po svoj prilici samo s jednim zvonikom na pročelju.⁵⁰¹ Njezin stilski izraz nije jasno definiran u izvještaju, no pretpostavljamo, s obzirom na tadašnja Strossmayerova stajališta, da je bio blizak Rösnerovu projektu, odnosno da je riječ o neoromaničkom, tj. *Rundbogenstil* rješenju. Nedvojbeno je da Brdarić za razliku od svojega prethodnika, nesumnjivo prema Strossmayerovim željama, projektira kupolu iznad križišta glavnoga broda i transepta, čije je, pak, loše konstruktivno rješenje bilo glavni razlog što je Akademija Svetog Luke odbacila projekt.⁵⁰² Iako je naime stilsko rješenje ocijenjeno dobrim, prema mišljenju rimskih arhitekata zidovi građevine nisu projektirani s dovoljnom čvrstoćom da bi izdržali težinu kupole i svodova.⁵⁰³ Iako, kako je već spomenuto, arhitekt Antonín Barvitijs nije bio istog mišljenja kao Akademija (i on je, doduše, preporučivao određene modifikacije u raščlambi glavnog pročelja te zvonika),⁵⁰⁴ to nije zadovoljilo biskupa Strossmayera, koji, pribojavajući se tehničkih pogrešaka pri gradnji, naposljetku odustaje od Brdarićeva projekta.

Mišljenje i zaključak Akademije Svetog Luke za Brdarića je bilo veliko razočaranje. Nadajući se da će mu biti povjerena gradnja katedrale, a kako bi bez smetnji mogao obavljati posao, zamolio je preseljenje iz Rijeke, gdje je radio pri tamošnjem županijskom Građevnom uredu (1858-1863),⁵⁰⁵ iako mu je odgovaralo namještenje u Osijek ili Zagreb.⁵⁰⁶ Na kraju ne samo da nije dobio posao u Đakovu nego mu se i molba za preseljenje osvetila – poslali su ga, naime, u Brod, što je za njega bilo nepovoljno, jer u tom gradiću, gdje se zbog vojnih propisa nisu smjele podizati visoke zgrade, on kao građevinski stručnjak nije mogao imati nekog važnijeg posla, pa je zamolio Strossmayera da ga tamo ne premjeste.⁵⁰⁷ Srećom je Brdarićev posao u Brodu bio kratkotrajan. Samo je godinu dana, tijekom 1864., bio zaposlen pri tamošnjem Građevnom uredu, a već ga sljedeće godine, vjerojatno Strossmayerovom zaslugom, premještaju u Zagreb, gdje će provesti ostatak života radeći u Zemaljskom građevnom ravnateljstvu, odnosno direkciji pri Namjesništvu, a poslije Zemaljskoj vladi.⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ Isto. Matić, naime, u križaljci u kojoj uspoređuje veličinu crkve po raznim projektima navodi za Brdarićev da bi razdaljina među stupovima bila 6°3', što jasno govori da je katedrala imala tri broda (da ih je imala više to bi sigurno bilo napomenuto).

⁵⁰¹ Rački govoreći o Barvitijsovoj procijeni Brdarićeva projekta spominje zvonik u jedini. Šišić, KORS, IV, 1931: 517; Rački Strossmayeru, Fužine, 22. siječnja 1862.

⁵⁰² DAĐ, SK, br. 761/1863, Zaključci Akademije Svetog Luke u Rimu, 2. veljače 1863. U samim se zaključcima ne spominje koji se dio prosudbe odnosi na Rösnerov, a koji na Brdarićev plan, no Strossmayerova vlastoručno pisana opaska na nešto kasnijem Brdarićevu dopisu (DAĐ, SK, br. 761/1863, Brdarić Strossmayeru, 13. svibnja 1863), jasno svjedoči kako se ovaj dio teksta odnosi upravo na Brdarićeve projekte.

⁵⁰³ DAĐ, SK, br. 761/1863, Zaključci Akademije Svetog Luke u Rimu, 2. veljače 1863.

⁵⁰⁴ Šišić, KORS, IV, 1931: 517, Rački Strossmayeru, Fužine, 22. siječnja 1862.

⁵⁰⁵ Vujasinović, 2003/2004: 386-390.

⁵⁰⁶ DAĐ, SK, br. 761/1863, Brdarić Strossmayeru, 13. svibnja 1863.

⁵⁰⁷ DAĐ, SK, br. 761/1863; Brdarić Strossmayeru, 1. srpnja 1863.

⁵⁰⁸ Vujasinović, 2003/2004: 391, 392-393, 395, 400, 402-403.